

«شاخ» له شیعی شیرکو بیکهس دا: واتا و هیما

هه‌ریم عوسمان^۱

نوع مقاله: مقاله پژوهشی؛ تاریخ دریافت: ۲۱ فروردین ۱۳۹۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳ شهریور ۱۳۹۹؛ صص ۱۹۱-۲۱۹

DOI: <https://www.doi.org/10.34785/J013.2020.465>

کورتە

شاخ بۆ کورد شوناس و پارێزەری شوناسە کەمی بووه. ئەمەش هۆکاری دەولەمەندیی فەرهنگی شاخی لە زمان و ئەدەبیاتدا پیکهیناوه کە زیاتر لە ۲۰۰ وشەیی بۆ شاخ هەیە. شیرکو بیکهس شاعیری هاوچەرخێ کورد کە ئەزموونی شیعی شاخی هەیە، لە ساڵی ۱۹۸۵ تا کۆتایی ۱۹۸۶ لە شاخ بووه و دژی رژیمی به‌عس شیعی نووسیوه. لە شیعره‌کانیدا فەرهنگی هونەری رەمزی جیاواز لە فەرهنگی گشتیی شاخ بونیادناوه؛ رەمزی شاخی لە زۆر رەهەند و پنتی جیاوازدا بە شیوه‌ی هونەری و هەندێ جارێش وه‌ک دروشم بە‌کارهیناوه. لایەنه هونەرییه‌کەمی جوانییه‌کی به‌رز و دروشم‌بازییە کەش هونەریکی نزمی لیکه‌وتوووته‌وه. رەمزی که هونەریکی نوی شیعره، ئاوێزانی لیلی، و تەم‌م‌ئاوێیه. لە شیعریشدا پانتاییه‌کی هونەرییه‌ بۆ وه‌ستانه‌وه به‌ پروی نادادی کۆمه‌لایه‌تی، سیاسی و دیکتاتۆریه‌تدا. وێرای ئەمانه، شاعیر له رینگه‌ی رەمزی شاخه‌وه سیستمیکی فراوانی مانایی به‌ رەهەنده جیاوازه‌کانی وه‌ک ئازادی، هه‌زاری، جه‌سته و ده‌روون، خه‌بات، شار و پیروزی به‌خشیوه، که ئەمانه‌ش له مانا و رەمزی شاخ له فەرهنگی گشتیدا جیاوازن. زالیی رەگه‌زی گێرانه‌وه له شیعی شیرکو‌دا، بووه‌ته هۆی گێرانه‌وه‌ی میژوو به‌ شیعر؛ ئەمەش لاوازی شیعییه‌ت و گوتاری له‌شاخدا مانه‌وه و پیروزی شاخی به‌رهه‌م هیناوه.

چکیده

کوه برای مردم کرد همواره به مثابه‌ی بخشی از هویت و قوت‌بخش آن بوده است. همین امر خود موجب غنای فرهنگ واژگانی در خصوص کوه در زبان و ادبیات کردی شده است تا جایی که در آن حدود ۲۰۰ لغت برای معنای کوه وجود دارد. شیرکو بیکس شاعر معاصر کرد که خود تجربه‌ی زیستن و مبارزه و شعرسرایي در کوه را در سال‌های ۱۹۸۵ و ۱۹۸۶ داشته و علیه رژیم بعث شعر سروده است، در اشعارش نوعی فرهنگ رمزی متفاوت از فرهنگ عمومی کوه را بنیاد نهاده است. وی رمز کوه را در ابعاد و جوانب متفاوت و گاهی به عنوان یک شعار با هنرمندی به خدمت گرفته است. جنبه‌ی فنی آن هم خود در کنار شعرنمایی بعدی زیباشناختی آفریده است. رمز که خود یکی از فنون نو شعر است، با ابهام و عدم وضوح درآمیخته است و در شعر به عنوان گستره‌ی فنی برای ایستادن در مقابل دیکتاتوری و ظلم اجتماعی و سیاسی به کار گرفته می‌شود. با این وجود این شاعر از رهگذر رمز کوه نظامی پرشمول معنایی به موضوعات گوناگونی چون آزادی، فقر، بدن و روان، مبارزه، شهر و قدسیت اعطا کرده است، که متفاوت است با آنچه در فرهنگ عامه برای معنا و نماد کوه مشهور است. غلبه‌ی عنصر روایت در شعر شیرکو به روایت کردن تاریخ در قالب شعر انجامیده است؛ که البته این خود باعث پدید آمدن اندکی ضعف در شعریت و گفتمان مقاومت در کوه‌ها و قدسیت کوه شده است.

وشه‌گه‌لی سه‌ره‌کی: شیعی هاوچەرخێ کوردی؛ هیما؛ واتا؛

شاخ؛ شیرکو بیکه‌س.

واژگان کلیدی: شعر معاصر کردی، نماد، معنا، کوه، شیرکو بیکس.

۱- پيشه کی

له سالی ۱۹۲۳ دا په کم رۆژنامه ی شاخ به ناوی بانگی هه ق له ئەشکهوتی جاسه نه له لایهن شیخ مه محمودوه و بلاوکرایه وه. له و دهمه وه ئەده بیاتی شاخ له ئەده بی کوردیدا میژوویه کی بۆ خوی دروست کرد؛ ئەمهش په یوه ندی هه یه به خهباتی کورده وه له شاخه کاندای. له شیعری هاوچه خدا شیرکو بیکه س دیارترین شاعیری ئەو رته یه. له چاره کی کۆتایی سه ده ی بیستدا شاعیر خوی و شیعره کانی روو له شاخ ده کهن و شیعره کانی هاوشیوه ی گیانفیدا سه نگه ری خهبات ده گرن؛ له بهر ئەوه مانا و رهمزی شاخ مه ودا یه کی به رینی شیعره کانی ئەم شاعیره ی داگیر کردوه. له م توێژینه وه یه دا سه رتا باسما ن له ریشه ی وشه و زاراوه ی شاخ و چیا و په یوه ندی کورد به شاخه وه کردوه. ههروه ها ئاماژه مان به لیکۆلینه وه ی په یوه ندیدار به م بابه تانه کردوه. باسی رهنگدانه وه ی شاخ له شیعری کلاسیک لای نالی و مه حوی، له شیعری نویش لای گۆران ته وه ریکی ترمانه. له به شی دوا پیدا چووینه ته هه ناوی توێژینه وه که و لایه نی تیۆری رهمز و جۆره کانیما ن له روانگی ره خه گرانه وه خستۆته روو. کتیبی رهمز له شیعری هاوچه رخی کوردی نامه یه کی ئە کادیمی په خشان ساییه که وه ک سه رچاوه یه کی گرنگی ئەو بواره به کارما ن هیناوه. پاشان مژاری سه ره کیی باسه که مان، که مانا و رهمزی شاخه له شیعری شیرکو بیکه سدا، کردۆته وه. به رگی دووه می دیوانی شاعیرما ن (۱۹۷۴-۱۹۸۶) که زۆر شیعری ئەزمونی شاخه، کردۆته که ره سه ی توێژینه وه که و ئاماریکی چرما ن له به کارهینانه جیاوازه کانی شاخ و چیا ئاماده کردوه. له ئەنجامیشدا خویندنه وه یه کی شیکاری، هونه ری و ره خه گرانه مان بۆ شیوازه جیاوازه کانی مانا و رهمزی شاخ کردوه.

۲- پيشینه ی لیکۆلینه وه

۱-۲- وشه و زاراوه ی شاخ و چیا

شاخ و چیا به شیکن له زهوی که به رزترن له به شی که ناره کانی. لووتکه و دوندیش به رزترین شوینین، پیمان دهوتریت ترۆپیک که به سه ر گرد و گردۆلکه دا ده روانن. له فه رهنگی هه مبانه بۆرینه دا وشه ی شاخ به م مانایانه هاتوه: کینو، چیا، چیا ی به ردین، زهقی رهقی سه ری حه یوان، لکی دار، بارووت دانی راوکه ر، زیقه و زیره ی به تووره یی (هه ژار، ۱۳۸۸: ۴۶۲). وشه ی چیاش به مانای کینو، کیف، که ژ و کۆ، سارد و فینک هاتوه (۲۲۱). ئەوه ی جیی سه رنجه، شاخ مانای چیا ی هه لگرتوه، به لام چیا وه ک هاوو اتای شاخ نه هاتوه، کتویش له هه ر دووکیاندا هاوبه شه و مانای چیا ده دا، به لام مانای شاخی بۆ به کار نه هاتوه (۶۸۰). ریشه کۆنه که ی شاخ بۆ «شهخ» ده گه رپته وه که به مانای ره ق دیت. چیاش له زاراوه یه کی باکووریه وه هاتوه، بۆ «چه کات» که به مانای دوند و ترۆپیک دیت، ده گه رپته وه (نانه وازاده، ۲۰۰۵: ۱۱۵). ههروه ک فاروق عومه ر له کتیبی له د/یکبوونی وشه دا ده نووسی: «سه رچاوه ی هه ردوو وشه ی چیا ی کوردی و چه کات-ی په هله وی یه کیکه، به لام له کوردیدا و اتاکه ی گۆراوه به شاخی به رز و سه خت» (سدیق، ۲۰۱۱: ۲۳۰). سه باره ت به لووتکه ش، ده یگه رپنیه وه بۆ رووت <لووت+ (گه پاشگری شوین <لووتگه <لووتکه)، که لووت وه ک ئەندامیکی

مرۆف هه‌میشه رووته، لووتکه‌ی کیویش رووته و هیچی لی نارووت؛ واته رووته‌نه. وشه‌ی لووتکه‌ی کوردی، به‌رامبه‌ری له په‌هله‌ویدا ئه‌بیته akatc (۲۳۰).

فه‌ره‌نگی زمانی کوردی به‌و وشانه‌ی په‌یوه‌ستن به‌شاخه‌وه ده‌وله‌مه‌نده. مه‌حموود زامدار له وتاریکیدا به‌ناوی «کیوستان و فه‌ره‌نگی چیا» ده‌لی: «چونکه کورد به‌کیونشین ناسراوه... بی‌گومان ده‌بی کاری له زمانه‌که‌شی کردبی، یا زمانه‌که‌ی کاری له کیوه‌کان کردبی» (۱۹۹۸: ۲۷). بۆ سه‌لماندنی ئه‌مه‌ش نووسه‌ر له دامینه‌وه بۆ لووتکه‌ی چیا ۲۳۰ وشه‌ی له فه‌ره‌نگی هه‌مبانه‌ی بۆرینه‌ی په‌یوه‌ست به‌چیا ده‌ره‌یناوه. هه‌ر له‌و وتاره‌دا باسی دانیشتنیکی سالی ۱۹۷۲ی له‌گه‌ل سی‌ شاره‌زای زمانی کوردی ده‌کات (هه‌زار موکریانی، هیمن موکریانی و زه‌بیحی)، که مامۆستا هه‌زار وتووێته‌ی ئه‌وه‌نده‌ی ئاگادار به‌م نزیکه‌ی ۳۰۰ زاراوه بۆ چیا هه‌یه (همان: ۲۸). دیاره «هه‌ر زمانیک یه‌که‌ی سینۆنیمی زۆر بیته، نیشانه‌ی ئه‌وه‌یه فه‌ره‌نگی ئه‌م زمانه‌ ده‌وله‌مه‌نده» (خۆشناو، ۲۰۱۱: ۷۵). بۆیه، فه‌ره‌نگی شاخ یه‌کیکه له فه‌ره‌نگه‌ ده‌وله‌مه‌نده‌کانی زمانی کوردی.

۲-۲- شاخ و چیا لای کورد

له زۆربه‌ی سیسته‌مه فه‌ره‌نگیه‌کاندا شاخ و چیا وه‌ک شتیکی به‌رز و سامناک و پیروژ ته‌ماشاکراوه. له فه‌ره‌نگی رۆژئاواییدا چیاکان مالی خواوه‌نده‌کان بوون، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی له ئاسمانه‌وه‌ نزیك بوون. چیاکان که شوینی خواوه‌نده‌کان بوون، بۆ مرۆفه‌کان شوینی ترسناک بوون. به‌گشتی، له زۆربه‌ی تاینه‌کانیشدا شاخه‌کان شوینی سرووش‌بۆهاتن؛ بۆیه به‌رز و پیروژ بوون. له ته‌وراتدا جاهوفا (خوای ناو ته‌ورات) له شاخی سینایه و مووسا له‌وئ ده‌بیته‌ی (Ferber, 1999: 129). له قورئانیشدا خوا سویند به‌کیوی سینا ده‌خوات (التین: ۲).

هه‌رچی په‌یوه‌ندی به‌ کوردیشه‌وه هه‌یه، شاخ گرنگی و به‌های زۆری هه‌یه؛ چونکه هه‌لکه‌وتی جوگرافیای کوردستان شاخاوییه. ئه‌مه‌ش کاری کردۆته‌ سه‌ر مرۆفی کورد و جووری ژبان و که‌لتوره‌که‌ی که هه‌ندیک توێژه‌ر و نووسه‌ر ئاوریان لی‌داوه‌ته‌وه و فه‌ره‌نگی کورد به‌تیه‌ه‌لکیشی کۆچه‌ری و نیشه‌جی‌بوو ده‌بینن (نه‌به‌ز، ۲۰۰۷: ۲۸). هه‌ندیکیشیان شاخاوی‌بوونی کوردستان به‌هۆکاری دابه‌ش‌بوون، دواکه‌وتووی و کیشه‌کانی کورد ده‌زانن (قه‌ره‌داخی، ۲۰۱۱: ۲۱). به‌گشتی، سه‌رچاوه‌کان له‌سه‌ر گرنگی شاخ لای کورد کۆکن، که وه‌ک شوناس و پارێزه‌ر و هاوڕێی کورد بینراوه (مۆریس، ۲۰۰۹: ۲۱۳). لای کورد به‌گشتی، له ئه‌ده‌بیاتی سیاسیش به‌تایبه‌ت، «تاکه‌ دۆستی کورد چیاکان»، وه‌ک په‌ندی پێشیان ده‌وتریته‌وه (به‌کر، ۲۰۱۸: ۵۸). چه‌ند چیامان هه‌یه به‌ناوی کورد خۆیه‌وه‌ نراوه؛ چیا‌ی هه‌لگورد، هه‌ل له‌هه‌ر و هه‌رده‌وه‌ هاتووه، گوردیش وینه‌یه‌کی دیکه‌ی کورده، واته‌ چیا‌ی کورد؛ هه‌روه‌ها چیا‌ی کورمانج له‌ رۆژاوا‌ی کوردستان (نه‌به‌ز، ۲۰۰۸: ۱۵۸). ته‌نانه‌ت «وشه‌ی کور له‌ ژیر وشه‌ی کوردستاندا شاراوه‌یه و ریشه‌که‌ی بۆ سۆمه‌ریه‌کان ده‌گه‌رێته‌وه؛ به‌ زمانی سۆمه‌ری، کور واته‌ شاخ... وشه‌ی کوردی، واته‌ شاخیه‌کان یان گه‌لی شاخی» (ئۆجه‌لان، ۲۰۱۳: ۳۰۵).

رۆژه‌لاتناس و کوردناسه‌کانیش سه‌رنجی چیاکانی کوردستانیان وه‌ک شوناس و پارێزه‌ری کورد داوه. فاسیلیه‌فا ده‌لی: «گه‌ر نه‌چوونا‌یه‌ته‌ چیاکان، زه‌حمه‌ت بوو خۆیان وه‌ک کۆمه‌له‌یه‌کی ئیتیکی

بپاريزن» (۲۰۰۹: ۱۱۲). هەر وهها لازاريف پىيى وايه، چياكان پاريزه رىكى سروشتى بوون كه نه توهى كورد و فهرهنگه كه يان هيشتوتوه (۲۰۱۰: ۲۹). حه يدەر له شكرى له ليكۆلپنه وه كه يدا له باره ي وپنه ي كورد له ميژووي ئيسلامدا، ده لى: «ئوه ي ميژوونوسه كان له سهره تاي تومار كرده ميژووييه كانه وه تا سهرده مى ئيبين خه لدون و دواتریش له باره ي كورده وه به ئيمه يان گه ياندووه، ئه وه يه ناوي كورد يان لكاندووه به چياكانه وه» (۲۰۰۹: ۷۰). وپنه ي كورد په يوه ست به شاخ و چياوه له زور سهرچاوه دا جه ختى لى كراوه توه، كه كورد جگه له وه ي شوپنى نيشته جى بوونى چياكان بووه، په ناگه و رزگار كه ريشى بووه.

شاخه كان ته نيا له پاراستنى كورد و فهرهنگ و زمانه كه يدا رهنگى نه داوه توه، به لكوو له ئايين و ئه ده بياته كه شيدا رهنگى داوه توه. جه مال نه به ز ده لى: «له ئايينى يارسانى و ئايينه كورد ييه كانى ديكه دا، چيروكه ئه فسانه ييه كان و نيشانه كان يان به ستراون به كوردستانه وه، به تاييه ت به چياكان و رۇباره كانه وه... چياكانى كوردستان ئه وه قه لايانه بوون و ئه وه قه لايانه ن كه له رۇژانى ته نگانده دا، بوونى كورد يان پاراستووه و ده پاريزن» (۲۰۰۹: ۵۸). له بهر ئه وه چياكان پيروز بوون، كوردى باكوور به «جوئى گرپداخى» سوپند ده خوڻ، چونكه دوو ئاگرپداخ هه يه. به پىيى ئايينى ئيزيديه كان، كه شتى نووح له پيشدا له چياي شهنگال و دوايى له چياي جوودى گيرساوه توه؛ يان چياي مؤبه ت، له په يدا بوونى گه ردووندا، لاي ئيزيديه كان پيروزه. به پىيى ميتؤلوجياي يارسانىش، سولتان سه هاك له گه ل يارانى، له چياي شاهۆ به يه ك گه يشتن (هه مان: ۵۸-۵۹)؛ ههروه ها شاخى «شروى» يه كيكه له شوپنه پيروزه كان يان (خه ليقى، ۲۰۱۲: ۱۱۳). له لايه كى ديكه وه، ئه ده ب و گورانيى چيا تاييه تمه ندى خوى هه يه. مه حمود زامدار ده نووسى: «وه ك چون هه لكه وتنى مروقى چيايى له ده شت و بيا بان جيايه، ئه واش ئه ده بيات و گورانيه كه ي جيايه؛ ريتمى گورانيى چيا له ريتمى گورانيى ده شت جياوازه؛ بو نموونه لاوك له چيا و بنار چيايه، به لام حه يران له ده شت و هوروش له بنار و هه لئەت ده وترىت» (۱۹۹۸: ۲۷).

شاخ لاي كورد له زور بوار و ره هه ندى جياوازه وه رۆلى بينيوه، كه ته نيا په يوه ست نه بووه به رابردووى كورده وه؛ بوپه له تازه ترين ليكۆلپنه وه دا جه ختى له سهر كراوه توه. محمه د به كر له كتيپى كورد و چيا كه سالى ۲۰۱۸ چاپ كراوه، ده لى: «چيا لاي كورد وه ك قه لاي پاريزه رى كورد و ره مزى ئازادى و سهر كه وتن و چوك دانه دان ته ماشاده كرىت... چياكان بوونه ته بنكه و باره گاي راپه رين و جولانه وه كان يان» (۲۰۱۸: ۶۳). نووسه ر حه مه فه ريق حه سن باسى گرنگى چيا له تازه ترين دوخى كورددا ده كات، كه ئيزيديه كان له شه رى داعش په نايان بو چياي شهنگال برد (۲۰۱۸). ئه مانه ده ريده خه ن شاخ بو كورد له رابردو و ئيستاشدا گرنگى له ده ست نه داوه، به لام به پىيى كات و دوخه جياوازه كان له ئه ده بياته كه يدا ره نگانده وه ي جياوازي هه بووه.

۲-۳- شاخ له شيعرى كلاسيك و نوپى كورديدا

نالى، وه ك شاعيرى كى كلاسيك، وشه كانى «شاخ، چيا، كيو، كووسار، كوه، گرد و گردكى» له ديوانه شيعرييه كه يدا به مه به ستى جياواز به كار هيناوه. وشه ي كيوى له هه موو وشه كان زياتر به كار هيناوه، له بهر سى هۆ: ۱. به هوى چيروكى شيرين و فه رهاد، كه فه رهاد كيوى بيستوونى بو شيرين تاشى؛

۲. به کاریگه‌ریی ئایینی، کئیوی «طور»ی به کارهیناوه، ئه‌و کئیوی نووری خوا بۆ مووسای پیغه‌مبه‌ر ده‌رکه‌وت؛ ۳. وه‌ک رهمز بۆ شوپینی به‌رز و به‌فرگرتوو، که له لایه‌ک وه‌ک ئیستاتیکی شیع‌ر و مانای رهمزی دوورکه‌وته‌وه له شار و دیوانه‌بوون و رووکردنه کئیو به‌کاری هیناوه. هه‌روه‌ها چه‌ندین وینه‌ی شیعی‌ری بۆ ئه‌و مه‌به‌سته جیاوازانه‌ داهیناوه: «هه‌ره‌سی کئیو، سه‌ری شاخ، ئاسمانی بیستون، خۆبه‌چیاکردن، دل وه‌ک شاخ و هتد». نالی له‌ دیره‌ شیعی‌ریکیدا قسه‌ی ساردی ئامۆژگاریکه‌ر (واعیز) به «هه‌ره‌سی کئیو» که ده‌که‌وێ به‌ سه‌ریدا، وینا ده‌کات:

ئه‌ی واعیزی بارید چیه‌ هه‌ر وه‌ک هه‌ره‌سی کئیو
به‌وه‌عه‌زه که بایه‌ هه‌موو، هاتوویی به‌ سه‌رما؟!
(نالی، ۲۰۰۸: ۱۱۹)

له‌ وینه‌یه‌کی تردا خۆی وه‌ک سه‌ری فه‌ره‌اد و ده‌ستی مه‌جنوون و دامینی چیا نیشان ده‌دات، که له‌ کۆنتیکستی شیعه‌ر که‌شدا تیده‌گه‌ین مه‌به‌ستی ئه‌وه‌یه نه‌هاتنی یار وای لی‌ده‌کات ببیته‌ فه‌ره‌ادی کیتوتاش و قه‌یسی وێلی ده‌شت و بیابان بۆ مه‌جنوون:

سه‌ری فه‌ره‌ادم و ده‌ندووکی قولنگ
ده‌ستی مه‌جنوونم و دامینی چیا
(۱۲۷)

لیره‌دا جگه‌ له‌ پارالیلی «خۆی، فه‌ره‌اد و مه‌جنوون»، پارالیلی «سه‌ر، ده‌ندووکی، ده‌ست و دامین» هه‌یه، که ئاماژه‌ی په‌یوه‌ندیی ئه‌ندامه‌کانی جه‌سته‌یه بۆ ناوانی وشه‌کانی شاخ. له‌ شیعه‌ر که‌یدا، به‌ شیوه‌ی ئیستاتیکی سه‌ری شاخ، که به‌ گۆل و گیای ره‌نگاو‌ره‌نگ رازاوه‌ته‌وه، به‌کارده‌هینیت:

ده‌ستی چناری رووت و سه‌ری شاخ و لیوی گۆل
رازانه‌وه به‌ خه‌له‌تی دیبا و به‌رگ و توک—
(۲۵۷)

وشه‌ی کێوانیش به‌کارده‌هینیت؛ له‌ به‌یتیکیدا ئاماژه‌ بۆ ئه‌وه ده‌کات که له‌ ناو شاردا به‌خته‌وه‌ری و پوخته‌بوون به‌ده‌ست‌نایه‌ت، به‌لکوو له‌ دووره‌په‌ریزی و ناو کئیوکاندا به‌ده‌ست‌دیت:

پۆست به‌ کۆلی «عامیری» فه‌رمووی که‌وا بۆ پوخته‌بوون
جه‌وتی سه‌رکێوان گه‌لی چاتر له «تالی شار»یه
(۵۸۰)

ئه‌مانه هه‌ندیک وینه‌ و رهمزی «شاخ، چیا و کئیو»ن که نالی به‌کاری هیناون. مه‌حوی شاعیر زۆرت‌ر وشه‌کانی «شاخ»ی بۆ مه‌به‌ستی جیاوازتر به‌کارهیناوه، «کئیوی توور، بیستون»یشی زۆرت‌ر له‌ نالی به‌کارهیناوه. ئه‌مه‌ش به‌شیکه له‌و وشانه: «شاخ و داخ، شاخ، کۆسار، کوهستان، که‌ژ، کئیو». لای مه‌حوی وینه‌ی «رووکردنه کئیو» و لاسایی کردنه‌وه‌ی فه‌ره‌اد به‌ زه‌قی ده‌بینریت:

بیستوونی عیشقی شیرینیک ئه‌وا هاتۆته‌ پێش
گه‌ر له‌ حه‌ق بێم و نه‌یه‌م، ته‌قلیدی فه‌ره‌ادی ده‌که‌م
(مه‌حوی، ۲۰۰۸: ۲۳۴)

یان گولۍ که ژ و شاخه کان، فهرهادی دیننه وه یاد که به خوینی ئه و سه وزده بن (همان: ۱۰۵).
ههروه ها په یوه ندی عه شق و دیوانه یی و رووکر دنه کتو به به که وه گری ده دات:

که ره شکی سهیدی فیتراکی چ شیرین شه هسواریکه
که مه حوی! ههروه کوو دیوانه، عه نقا که وته شاخ و داخ
(۱۰۶)

سوودیش له بهرز و سهختی شاخ و ره گزه کانی بو مه بهستی جیاواز و هره گریت؛ بو نمونه،
خوشاردنه وهی رۆژ له پشتی شاخ، یان خوۍ وه ک داری سرکه ل وینا ده کات. هاوکات سویند به
«کیوی توور» ده خوات و وینه ی شیعری «کیوی گونا» به کارده هینیت:

به «الذاریات» ی هه ناسان و ئاه
که بهر با ده دن کیوه کانی گونا
به «والطور» ی قه لبی ته جه للا قهرین
به «والنجم» ی پر ورشه ورشی جه بین
(۴۱۴)

وه ک ده رکوت، مه حوی له به کارهینانی شاخ و کیودا مه بهستی شیعری جیاوازی هه یه، که ئه مه ش
تایبه تمه ندی شیعری ئایینی و سو فیگه رانه ی شاعیر نیشان ده دات.

سه باره ت به ره نگدانه وهی شاخ له شیعری نوپی کوردیدا، گۆرانی شاعیر هه لده بژیرین که
شاخی فراوانتر و جیاوازتر له ههردوو شاعیری کلاسیک به کارهیناوه. له دیوانه که یدا ۲۳ جار وشه ی
شاخ هاتوو (ئه حمه د، ۲۰۰۹: ۱۲۱). له زۆریک له و وینانه دا شاخ وه ک ره گزه ی سروشتی، واقعی
و ناسراو به کارهاتوو: «شاخ له سه ر شاخ، چیا و چیا، دارستانی شاخ، شاخی هه ورامان، گۆیژه،
مامه یاره، لووتکه ی به فرین و هتد». لای گۆران شاخ و کیو ته نیا وه ک ره مزی دلداری نه هاتوون،
به لکوو ره مزی نیشتمان، خه بات و یاخی بوون له ده سه لاتی ئاغا و حکوومه تیشه. له شیعری کیدا،
شوانی یاردا گیرکراو له لایه ن ئاغاوه، له ئاغا یاخی ده بی و رووده کاته کیوه کان:

کوری شوانه که ئه مه ی بیست شیت بوو، دایه کیو
زه وی داگرت به تف کردن، ئاسمان به جنیو
(گۆران، ۱۹۸۰: ۵۹)

ههروه ها له چه ند شیعری دا جه خت له ئاوه دان کردنه وهی شاخه کان ده کات، که مه بهستی بونیادنانی
شار و شارستانیته له نیو شاخه کاند؛ بویه شاخ ته نیا شوینی دلداری و خوچه شاردان و خه باتی
چه کداری نییه:

ئاوی چه م ئه کیشین بو سه ر لووتکه ی شاخ
به ردی ره ق ده ردینین، جیی ئه که بین به باخ
له سه ر هه ر لووتکه یه ک، ته پۆلکه و یالی
هه ر بن دار به روویه ک ئه که بین به مالی
(۲۶۱)

له شیعری کی ته نزاویدا، وینه ی شاخی که چه ل، که ده سه لاتداری ماستاوچی، داره کان بو خه لووز
ده برنه وه، ده کیشیت (۳۶۴). به پیچه وانه ی ئه مه شه وه، له شیعری «به ریگادا.. به ره و کونفرانس»

ناوی چەندین شاخی ناسراوی کوردستان وە ک رەمزی کۆڵ نەدان بە کار دەهینیت؛ دەلی بە خەباتی مەدەنی شاخەکان پێکەنین (۳۱۶). لە سەر و ئەمانەشەوه، وینە ی ئیستاتیکی و روانینی بەرز، هاوشیوەی چیاکان، بۆ روانین لە ئەسمان و ئەستێران لە چەندین شیعریدا دەبینین:

بۆ سەوزایی دەور و پشتم، بۆ ئاسمان،
بۆ شاخی بەرز، خانووی تازە، دنیای جوان
(۳۴)

لە هەر دوو «گەشتی هەورامان و قەرەداغ»یشدا، کە چەندین وینە ی واقیعی شاخەکانی ئەو ناوچانە دەگریت، دەر دەکەوێت ناوچەکانی کوردستان لێوانلیون لە شاخ:

وا هەتاو گەرمە رووی زەوی داخە
رێگای ئیستامان بناری شاخە
بەردەممان دەشتی سەوزی شارەزور
شاخ گتوو یه لێی دەوران دەوری دوور
(۱۴۰-۱۴۲)

لە دیوانی گۆران دا جیاواز لە شیعری کلاسیک، فەرھەنگی شاخ بە وینە و رەمزی جۆراوجۆر دەولەمەندە. زۆر لە هاوواتاکانی بە کارهیناوه. شاخیش وە ک نیشتمان و قوتابخانە ی پەرور دەبوونی خۆشەویستە کە ی دەبینیت کە شاعیری بۆ خۆبەخت کردن بە نیشتمان (خۆشەویستە کە ی) ئاراستە کردوو:

وەزیفەم بوو لە پیناوی ولاتیکا سەرم بە خشم:
کە تۆی پەرور دە کرد بۆ من لە داوینی چیا و کەژیا!
(۲۶۷)

سەبارەت بەم شیعەر، فازل مەجید دەلی: «هەموو شتیک، سروشت، ئافرەت، گەل، هەموویان دەبنە نیشتمان و خاک و ئەبێ مروڤ لە پیناویدا خوی بەخت بکا» (۲۰۰۷: ۱۱۰). جیاواز لەم وینە و دەلالەتانی شاخ، لای شاعیرانی هەفتاکانی سەدە ی بیست، شاخ مانا و رەمزی جۆراوجۆری لەخۆگرتوو. لەم توێژینە و هەدا بە تاییبەت لە بارە ی مانا و رەمزی شاخ لای شیرکۆ بیکەس هەلۆهستە دە کەین.

۳- چوارچێوە ی تیۆریک

زاراوه ی symbol له کرداری یۆنانی symballein وەرگیراوه، له Sam به واتای «له گەل» و boleini به واتای «بایەخ پیدان و پێزلینان» یان به واتای هاویشتنی هاوبەش jeter ensemble، هاوبەشی دوو شت له یه ک پێرهودا و یه کبوونیان؛ ئەم دوو شتەش رەمز^۱ و واتاکە یه تی (حەمەد، ۲۰۱۲: ۵-۶). ناوه کەش بریتییە له symbolon به مانای نیشانه، رەمز، ئاماژە و هیما دیت (Cuddon, 1998: 884).

^۱ پەخشان سابیر له کتیبی رەمز له شیعری هاوچەرخێ کوردی، کە نامە ی دکتۆرا کە یه تی، زاراوه ی رەمزی بەرامبەر به سیمبول به گونجاو زانیوه و چەند پاساوێکی زانستیشی بۆ هیناوه تەوه، منیش پەیرهوی هەمان زاراوه م کردوو.

له فەرهنگی ئاندری لاندیش هاتوو: «سیمبول بریتیه له هەر شتیکی بهرجهسته و ههستیپکراو که له ریگای په یوه ندیه کی سروشتیه وه ئاماژه بو شتیکی شاراوه یان نه بینراو ده کات» (Marchal, 2011: 81). وه ک دهرده که ویت، رهمز دووانه یی یان دوو شت و واتای له خویدا هه لگرتوو، که ده کریت په کیان ئاشکرا و ئه ویتتر شاراوه بیت؛ ههروه ک «زمان خوی هیچ نییه جگه له رهمز... هیچ لیکدژییه ک له نیوان به کارهینانی وشه و به کارهینانی رهمزدا نییه» (Guenon, 1995: 13).

لای ئه رستو، وشه گوکراوه کان رهمزی باره دهروو نییه کانن و وشه نووسراوه کانیش هیمای وشه گوکراوه کانن (عه بدو لا، ۲۰۱۵: ۱۱۸). رهمز ئامرازیکی کورت و پوختی دهر برینه، که په یوه سته به جیهانی ناوه وهی مرؤف به رامبه ر به جیهانی دهر وه. ئه م پیناسه یه ش له گه ل پیناسه که ی گوته دیته وه که پیی وایه له رهمزدا تایهت نوینه رایه تیی گشت ده کات، نه ک وه ک خه ون یان سیبه ر، به لکوو وه ک دهرخستنیکی واقعی و زیندوو (Cirlot, 1971: 29-30). نووسه ره کان هاوران له وهی بیرکردنه وهی رهمزیانه (سیمبولیانه) ده گه ریته وه بو به ر له میژوو، چونکه رهمز چه مکیکی ئالۆز و میژوو به کی دیرینی هه یه؛ ده وله مهن دی و کاریگه رییه که ی وای کردوو له زانسته کانی وه ک ئایین ناسی، مرؤف ناس، دهروون ناسی، کومه ل ناسی و هند، لئی بکو ل ریته وه (مسته فا، ۲۰۰۹: ۱۶۴).

له گه ل دیرینی به کارهینانی رهمزدا، به لام وه ک ریباریکی ئه ده بی و هونه ری رهمزیهت (سیمبولیزم) له فهره نسا و به لجیکا و رووسیا، له کوتایی سه ده ی نۆزده یه م، دژ به ناتورالیسم و قوتابخانه ی پاراناسییه کان سه ری هه لدا. بو یه که م جار له لایه ن شاعیری هیماخوازی فهره نسی، جان موریا س، پیشنیار کراوه، که له ریگای ره چه له ک ناسی وشه ی سیمبوله وه ده یویست رهمز وه ک پیوه ری ک به کار به ییت له نیوان ئایدیای دهره هه ست و ئه و وینانه ی تر که له ریگای ئه م ئایدیایه وه دروست ده کریت.

شاعیرانی دیاری ریباری رهمزی بریتی بوون له بۆدلیر، رامۆ، مالارمی، فیرلین و پۆل فالیری و هتد. بو ئه مان شاعر و موسیقا یه کسانه (شریفیان، ۱۳۸۴: ۱۴۷) و گۆرانکاری و هه لگیرانه وه ی هه سته کان، له به رامبه ردا پیکهینانی وینه ی خه یالی، وا ده کات واقع به رتر بهرجه سته بکریت. بۆدلیر، شاعیری دیاری ئه م قوتابخانه یه، پیی وایه جیهان جهنگه ل و بیسه ی رهمزه کانه. بویه، ده کریت رهمز وه ک نیشانه یه کی ئاماده بو واقعیکی ئاماده بینین (پورنامداریان و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۷). ههروه ک یته س ده لی، رهمز تا که گوزار شتیکی گونجاوه بو جه وهه ری نه بینراو (مسته فا، ۲۰۰۹: ۱۶۷).

یه کیک له بنه ماکانی داهینانی رهمز بریتیه له پۆشین و راسته وخۆ دهرنه برین؛ پۆشینیش ته نیا بو شارده وه نییه، به لکوو بو دهرخستنی بیر و شته که یه به شیوه یه کی هونه ری و خودبیانه، که له شاعردا ته مومزی و لیلی لی ده که ویته وه. هۆکاره کانی به کارهینانی رهمزیش زۆرن، ده کریت ده وله مهن دی فهره نگی زمان یان نه بوونی ئازادی (به هه موو ره ههنده کانیه وه)، ههروه ها پیویستی ئیستاتیکی و خوگرتنه وه له راسته وخۆوتن و زمانی رۆژانه، هۆکار بن (حه مه د، ۲۰۱۲: ۳۰-۲۹).

سه‌بارت به جوهره کانی رهمزیش، بۆچوونی جیاواز هه‌یه. سه‌چاوه‌کان ئاماژه به رهمزی گشتی، که‌سی و زیندوو، یان رهمزی به‌رز، نزم و مردوو، هه‌روه‌ها ئه‌فسانه‌یی، ئایینی، میژووویی و که‌له‌پووری... ده‌که‌ن. رهمزی که‌سی یان خودی وه‌ک رهمزی به‌رز و زیندوو که‌شاعیر خۆی دایده‌هینیت و له‌هونه‌ر و نه‌پنی و ته‌مومژ خالی نییه، پیناسه‌کراوه. رهمزی گشتی، نزم و مردوووش بریتیه له‌رهمزی باو و ناسراو که‌لای زۆربه‌ی نه‌ته‌وه‌کان ناسراوه و مانای ده‌سته‌واژه‌که‌روونتره له‌مانای رهمزه‌که؛ بۆ نموونه، کوتر رهمزی ئاشتیه. ده‌شکریت رهمزی گشتی له‌سه‌ر ئاستی کۆمه‌ل و نه‌ته‌وه‌یه‌ک باو و چه‌سپاو بیت، بۆیه به‌رهمزی نزم و مردوو داده‌نریت (۲۰۱۲: ۲۰؛ هه‌روه‌ها پ‌روانه: مسته‌فا، ۲۰۰۹: ۱۶۸؛ مه‌عرووف، ۲۰۰۴: ۱۳۶-۱۳۷).

به‌پیی پیناسه‌ی سه‌چاوه‌کان، رهمزی زیندوو، به‌رز و خودی به‌رامبه‌ر ده‌وه‌ستن له‌گه‌ل رهمزی مردوو، نزم و گشتی. هه‌رچی رهمزی ئه‌فسانه‌یی، ئایینی و میژووویی به‌کارهینانی رهمزه جیاوازه‌کانی ناو ئه‌و بو‌ارانه‌ ده‌گرته‌وه. سوودوه‌رگرتن له‌که‌ره‌سه و ده‌سته‌واژه و که‌سایه‌تی ناو ئه‌فسانه و ئایین و میژوو رهمز دروست‌ده‌کات؛ بۆیه گوتراوه، رهمز رۆلی ئاو‌یزان بوون به‌ده‌قی دیکه و هه‌لمژینی وزه‌ی رهمزی بو‌اره جیاوازه‌کان ده‌بینیت، که‌شعیرییه‌ت و پته‌ویی لایه‌نی هونه‌ری و ده‌قی کراوه‌ی لی‌ده‌که‌وتنه‌وه (خۆشناو، ۲۰۱۰: ۳۰۷).

له‌زۆر سه‌چاوه‌دا، که‌باسی رهمز کراوه، باسی نزیکه‌ی و دووری له‌گه‌ل ئه‌م هونه‌ر و زاراوانه «خوازه، خواستن، مه‌جاز، لیکچواندن، نیشانه، ئیشاره و هتد»، که‌زۆریان سه‌ر به‌هونه‌ری ره‌وانبیزی کۆن و رهمزیش هونه‌ریکی نوێیه، کراوه. په‌خشان سابیر ده‌نووسی «جگه له‌خوازه و خواستن چه‌ندین بابه‌تی تر هه‌ن، هه‌مان رۆلی رهمزیان بینیه، له‌گه‌ل جیاوازی به‌کارهینانیان که‌رهمز له‌گشت بابه‌ته‌کانی تر فراوانتره. له‌سه‌رووی ئه‌م بابه‌ته‌ ره‌وانبیزیانه‌ش، جگه له‌خوازه و خواستن، درکه و ته‌وس له‌نیو روونبیزیادا و تیلنیشان و پۆشین و تیه‌ه‌لکیش له‌نیو جوانکاریدا» (۲۰۱۲: ۸۸)، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی رهمز هونه‌ریکی نوێیه و بووه به‌ریبازیک، به‌لام میژووویه‌کی دیرینی به‌کارهینانی هه‌یه، توانیویه‌تی زۆریک له‌و زاراوه و هونه‌ره‌ ره‌وانبیزیانه له‌خۆیدا کۆبکاته‌وه و رۆلیان بگپ‌ریت. فراوانی بابه‌ته‌که له‌خودی باسه‌که‌مان دوورده‌خاته‌وه و به‌پیی پیوستیش له‌و سه‌چاوه کوردییانه‌ی ئاماژه‌مان بۆ کردوون، باسی جیاوازی و نزیکه‌ی ئه‌م زاراوانه کراوه. له‌به‌ر ئه‌وه، زۆرت‌ر له‌م باره‌یه‌وه نانووسین و کار له‌سه‌ر شیعره‌کانی شیرکۆ بیکه‌س ده‌که‌ین و ئاو‌ر له‌مانا و رهمزی شاخ ده‌دینه‌وه.

۴- مانا و رهمزه جیاوازه‌کانی شاخ لای شیرکۆ بیکه‌س

شیرکۆ بیکه‌س، وه‌ک شاعیریکی هاوچه‌رخ، له‌شعیره‌کانیدا رهمزی جو‌راوجۆری به‌کارهیناوه. جگه له‌رهمزه باو و گشتیه‌کان، رهمزی خودیشی به‌کارهیناوه. رهمزه گشتیه‌کانیشی خودی کردۆته‌وه؛ یه‌کێک له‌و رهمزه گشتیه‌کانه‌شاخه. ئه‌و شاخی له‌چه‌ندین مانا، شیوه و رهمزی جو‌راوجۆردا کیشاوه: له‌جووله‌دا کاتیک شاخه‌کان به‌ره‌و پیری شه‌هیده‌کان ده‌چن، له‌کاتی باویشک و بیداریدا، نوشستی و سه‌رکه‌وتن، له‌تووریه‌ی و تف‌کردنی، بۆ خه‌نده و پیکه‌نینی، له‌جه‌سته‌ی شاخه‌وه بۆ ده‌روونی، له‌تینویتی و برسیتیدا، له‌زاوايه‌تی و بوون به‌دایک و منالبووندا که‌شۆرشی لێده‌بیت، تا

ئاوێزان بوونی به دیارده کانی سروشت و باوهش کردنی به هه‌ور و ئاسماندا، دواجاریش خهباتی بۆ ئازادی شار و متمانه نه‌بوون پێی و مانه‌وه و نیشته‌جی بوونی له شاخدا. ئه‌مانه رستیک له‌و وینه شیعرییانه‌ن بۆ شاخ و چیا له شیعری شیرکۆ بیکه سدا.

له به‌رگی دووه‌می دیوانی شاعیردا، که سنووری باسه‌که ده‌گرێته‌وه، ئاماریکم له به‌کارهینانی ئاماژه و ناوه‌هاوبه‌ش و جیاوازه‌کانی شاخ و هاوواتا‌کانی ئاماده‌کردووه: له پێشه‌کی دیوانه‌که‌دا ۴۴ جار ناوی شاخ به‌شیوه‌ی ناوی ناسراو و رهمز هاتووه. له‌ناو دیوانه‌که‌دا ۱۰۷ جار وشه‌ی شاخ، ۳۶ جار چیا، ۴۷ جار کێو و ۵۸ جار لووتکه به‌کارده‌هێنیت. هه‌روه‌ها زیاتر له ۱۵۴ جار، ناو و هاوواتا‌کانی وه‌ک گرد و گردۆلکه، دامین، بنار، هه‌رد، ده‌ربه‌ند، هه‌وراز، به‌رز، دوند، ره‌وه‌ز، زه‌نوێر، ده‌وه‌ن، مله، که‌ژ، که‌ل، ته‌ویل و یال و هندی به‌کارهیناوه. سه‌باره‌ت به‌ ناوی تایه‌تی شاخ و چیا‌کانیش که هه‌ندیکیان خۆی تیییدا ژیاوه و خهباتی کردووه، زیاتر له ۱۴۲ جار: سه‌سا‌رۆست، دابان، شاهۆ، ئارارات، هه‌لگورد، ئاگری داخ، قه‌ندیل، هه‌له‌مووت، گۆیژه، ئه‌زمه‌ر، زۆزک، هه‌ندرین، سه‌یوان، پیره‌مه‌گروون، سه‌فین، سه‌گره‌مه، ئاسۆس، گمۆ، سورکینو، شیروانه، کۆره‌ک، ته‌نگی سه‌ر، ئاکۆیان، ژیلوان، شنوێ، گولان، ویله‌ده‌ره، گردی گولان و هتد، به‌کارهیناوه. هه‌روه‌ها ناوی چه‌ندین قه‌لا و ئه‌شکه‌وتی وه‌ک قه‌لای دمدم، سه‌رقه‌لا، سه‌ردی‌مان، هه‌زارمێرد، قه‌لای مێردان، خانزاد و هتد، به‌کارهیناوه. ئه‌م ئامارانه، جگه‌ له ده‌رخستنی زۆری که‌ره‌سه، جه‌خت له فره‌وه‌ینه‌یی و مانا و رهمزی شاخ لای شاعیر ده‌که‌ن. له‌به‌ر زۆری که‌ره‌سه و خۆکۆکردنه‌وه‌م له ناوه‌رۆکی باسه‌که‌دا، زیاتر تیشکم خستۆته سه‌ر شاخ و چیا و ئاماژه‌راسته‌وه‌خۆکانی، تا هاوواتا به‌ربلاوه‌کان؛ هه‌ولیشم داوه جیاواز له‌و رهمز و مانا باوانه‌ی ئاماژه‌یان بۆ کراوه، ئاور له چه‌ند ره‌هه‌ندیکی نوێی مانا و رهمزی شاخ لای شاعیر بده‌مه‌وه.

۴-۱- شاخ و میژوو

په‌یوه‌ندیی شاخ و میژوو له شیعری شاعیردا، له چه‌ند ره‌هه‌ندی جیاوازه‌وه ده‌بینریت: له که‌سیتی میژوو‌بیدا، به‌ خه‌باتگێر و گیانفیدا تا نووسه‌ر و شاعیره‌کان، له شوێنه‌ دێرین و نوێیه‌کاندا، یان له رووداو و کاره‌ساته‌ میژوو‌بیه‌کاندا؛ له کۆتایییدا شاخه‌کان شوناسی کورد و میژوو‌ی کوردستان بونیاده‌ن. کاتیک شاعر شاخه‌کان له ئامیز ده‌گریت، کورد و خه‌باتی کوردیش له شاخه‌کانه؛ ئه‌وا شاخه‌کان ده‌بنه‌ جیگه‌ی میژوو‌سازی و شیعری شاعیریش ده‌بیته‌ گێرانه‌وه‌یه‌کی میژوو‌بی به‌ شاعر. له شیعری «شاخ» دا، شاخ وه‌ک میژوو‌ی ته‌م وینا ده‌کات که گیانفیدا به‌ خه‌باتی له کێوه‌کان میژوو‌ سازده‌کات، به‌ مه‌رگ و خۆشه‌ویستیش به‌ گه‌ردوون ده‌ناسرین:

به‌ ناو میژوو‌ی ته‌ما، ئاور: سه‌رنجی خۆی

سواری ئه‌سپی

چه‌خماخه‌یه‌کی تیژ ئه‌کات...

ئه‌م کێوانه ئه‌یانه‌وی

بووممه لهرزه رایان ژهنی
 ئەیانەوی خۆشه‌ویستی و مەرگ
 بە گەردوونیان بناسین
 (بیکەس، ۲۰۰۶: ۶۲/۲-۶۳)

«میژووی تەم» رەزمی خەبات و میژووسازی گیانفیدا لە شاخەکانە. شاعیر خەباتی گیانفیدا لە ئاستیکی لۆکالی و کاتیکی دیاریکراودا ناهیلێتەوه و وینەیی گەزنەفۆنی یۆنانی دەهینیت، تا تێپه‌لکیشی میژووی دێرین و نوێی کورد بکات، که له شاخ و ئەشکەوتەکانەوه بۆ هەناوی گەردوون دەروات. رەزمیش تایبەتمەندی گەردوونی و ناوخواپی هەیه؛ گەردوونییە، چونکە میژوو تێپه‌پرێتی؛ په‌یوه‌ستیشە بە دۆخ و کاتیکی میژووییشەوه (Cirlot, 1971: 16).

ئەم شاخانە گەزنەفۆنی
 کۆن و نوێیان
 خستۆتە ناو ئەشکەوتەوه و
 دەمی ئەشکەوتیان بە تەرمی شەهیدەکان بەستوو!
 (۶۵)

خودی شاخەکان بوون بە بکەر، «بەستنی دەمی ئەشکەوتەکان» یش کرانەوه و میژووسازی خەباتی کوردە که هەموو چاخەکانی میژووییان رەنگ کردوو. گەزنەفۆن که رەزمیکی میژووییه، تەنیا بۆ باس کردنی رابردوو نییه، بە لکوو نیشان دانی واقعی ئیستایه (خۆشناو، ۲۰۱۰: ۳۱۸)، که خەبات و شەهیددانی کورد بەردەوامه:

ئەم کیوانه له‌سه‌ر پشتیان
 کاسه‌ سه‌ری دێوی رەشی
 چاخەکانیان هەلچنیوه
 (۶۶/۲)

«دێوی رەشی چاخەکان»، گوزارشت له میژوو و رەنجی کورده، نیشانه‌ی ئەم میژووه‌ش پشتی کیوه‌کانه؛ «پشت» جه‌سته‌ی نیشتمانە که به‌هۆی ئازاره‌وه چه‌میوه‌ته‌وه. شاعیر دروست‌بوونی کوردستانیش له زەمیندا بۆ چیاکان دەگیرێتەوه، چه‌وسانه‌وه و تیکۆشانیش به کوری «ئازارات» دەبینیت:

رۆژی زەمین بورکانی بوو
 بورکانیش کوردستانی بوو
 کوردستانیش کوری وه‌ کوو ئازاراتی لیکه‌وته‌وه...
 ئازاراتیش کوردی لی بوو
 کوردیش دوانه‌ی چه‌وسانه‌وه و تیکۆشانی
 به‌یه‌ک سک بوو
 (۵۹۲)

ئازارات وه‌ک رەزمی بورکانی تیکۆشانی کورد نیشان دراوه، که رەزمیکی میژووییه و ئاوینەیه‌که بۆ نیشان دانه‌وه‌ی کورد. چه‌وسانه‌وه و تیکۆشان پیناسه‌ی کورد و میژوو‌ه‌که‌یه‌تی. هاوکات شاعیر

چیاکانی پارچه کانی کوردستان له ریگه ی ئه ده بیات و خه باته وه به یه که وه ده به ستیته وه. چیاکانیش به ره مز و ناوهندی گواستنه وه و نزیك کردنه وه ی په یامی پارچه جیاوازه کان به یه کدی ده گه به نیت:

بای ئه وین له ماردین
 که تۆوی لاوکی ئه فرینئ
 شاخه و شاخ
 دئ به دئی بادینان ئه یهینئ
 بو ئه وه ی:
 له وه ردی حهیرانی سۆرانا بیچینئ
 بای ئه وین که له سه ر ئارارات هه لئه کا
 پال ئه نئ به هه وری گه ردنی چیاوه...
 ئه یه وئ زۆر زووتر
 بگاته سه ر که لار
 (۳۰۷-۳۰۸)

شاعیر سوودی له بای ئه وین بینیه و ره مزه کانی له به شه کانی کوردستان (که زۆریان چیاکانن) و ره مزه ناسراوه کانی شاعیران وه رگرتوه. له کۆتاییشدا شیعه که به هاوخه باتی کوردستانیان له شوینه جیاوازه کان به گیانفیدا و شاعیرانیه وه ده به ستیته وه. میژووش به سک سووتاو ناوده بات که ته نیا لووتکه یه ده توانیت روشنایی بئیت:

ئه ی میژووی سک سووتاو!
 له نیوان لووتکه وه
 ده ستی سه وز درێژکه...
 جله وی ئه سپه که ی شوړشی «حسهین»
 «عه زۆ» تم لی بگره...
 (۳۱۰)

شوړشی شاعیران و گیانفیدا تیهه لکیش ده کات و هه ر دووکیشیان له شاخی شاره کانی کوردستاندا به «بای ئه وین بو رزگاری ئاراسته ده کات. له شیعری «هه لگوردی پ.م» هاوکاتی له ناو میژوودا دروسته ده کات و ده لی «حه سارۆست» ئیستا ناوی «هه لگورد» ی له خۆی ناوه و شاخه کانیش بو میژووسازی نوئ بانگمان ده که ن؛ هه لگوردی به گیانفیداوه لکاندوه. له هه ندیک شیعریدا راسته وخۆ کانی رووداوه میژووییه کان دیاری ده کات، له «شایی شه هید» دا پاش دیاری کردنیکی وردی رۆژ و کاتی خه باتی گیانفیدا، شاعیر له لووتکه ی شاخه کانه وه خه باتی گیانفیدا بو میژووسازی ویناده کات:

له و رۆژه دا، شاخه کانمان، له لووتکه وه
 به ره و میژوو
 بازیان هه لدا...
 (۴۱۳-۴۱۴)

شایی شهید و بازدان له لووتکهوه بو میژوو چه مکیک ره مزی هونه رین که گوزارشت له شایی و شین و خهبات بو میژوو سازی ده کهن، شاخه کان راسته و خو ره مزی بهرنگار بوونهوه و میژوو سازین. هاوشوناس کردنی شاخ و میژوو له شیعی «ته قینهوه» دا ده گاته لووتکه:

ئاسمان وتی:

ئهوه زهویییه وا ئه زئی.

زه مین وتی:

ئهوه شاخه ئه لئی ماینی ئاوسه و

ژان به جوانووی شوڤشهوه ئه گری...

شاخه و ئه زئی و بیهی ئه بی...

خوینه و ئه زئی و میژوووی ئه بی...

(۴۲۰)

لیره دا نهک ته نیا کوردستان، به لکوو شوڤش به زه مینهوه ده به ستیت؛ کوردستانی وهک به شیک، گهردوونی کردووه؛ شوڤش و خوینی شه هیدانیسی به له دایکبوونی میژوو نیشان داوه؛ له بهر ئهوه شاخ ناوهندی په یوه ندیی ئاسمان و زه مینه، زه مینییه، به لام له ئاسمان نزیکه؛ هاوکات شاخ دایکی شوڤش و خهباته؛ میژوووش لیره دا ده خولقیت.

۴-۲- شاخ و جهسته

یه کیک له سیما دیاره کانی ره مزیه تی شاخ به مرؤف کردنیه تی له ئاستی جهسته و دهرووندا؛ ئه مهش له فرههنگی زمانی کوردیدا ده بینریت: «سه ری شاخ، شانی شاخ، لاملی شاخ، پشتی شاخ و هتد». شیرکۆش له ئاستی هونه ری گیان به خشین به شاخ و به ره مزی کردنی جهسته دا، وینه ی له چه شنی «چاوی شاخ، گوچکهی چیا، بزه ی لیوی قه ندیل، گهردنی چیا، باوه شی لووتکه، قاچی شاخ و هتد» کیشاوه. ره مزیه تی ئه م وینانه په یوه سته به ئه ندانی جهسته و مرؤفی کورد و گیانفیداوه. له شیعی «قۆپچه» دا ده نووسی:

ئه م شاخه وا هه لکه وتووه

ئه لئی پیاوکی در پژه و

سال دوانزه ی مانگ سه رمایه تی و

پالتویه کی خو له میشی ئاودامانی

ته سکی له بهر خو ی کردووه...

(بیکهس، ۲۰۰۶: ۶۲۶)

شاعیر له ریگه ی چواندنی شاخ به پیاو و سوودوه رگرتنی له ره گهزی گیرانهوه، باسی نازاری کورد و بهرنگار بوونهوه ی ده کات، که چۆن قۆپچه ی پالتوی ئه م پیاوه به گابهردی زل داخراوه و بۆردومانی دوژمن قۆپچه یه کیان ده ترازینیت. در پژی پیاوه که هاوشیوه ی بهرزیی شاخه؛ بهرزیی له ره گهزه پیکهینه ره کانی ره مزی شاخه (Guenon, 1995: 36). سه رمابوونیشی بو نیشته جیبوونی له شاخ

ده گه ریتتهوه؛ رهنگی پالتۆکهش گوزارشته له گیانفیدا. شاعیر له ریگه ی به ره مزکردنی شاخ به پیاو و گیانفیدا، زنجیره یه ک ره مزی تری سازکردوو. له شیعری «روانین» دا ئاسۆس وه ک پیاویکی پیر و به ئه زموون ده چوینیت:

سه رنج ئه ده م له ئاسۆسی
برۆ و برژانگ، ردین سپی
ناوشان پانی، مل باریکی.. هه لکشاو...
(۳۲۷)

ئه مانه سه ر به هونه ریکن، پیمان ده وتریت دژیه ک؛ شاخ و پیاوی له یه ک بابته دا کۆکردۆته وه، که زیندویتی و چالاکیی به تیکسته که به خشیوه (عه بدولره حمان، ۲۰۱۳: ۷-۸). له شیعری «قیبله نما» دا شاعیر پیی وایه دوژمن هه موو شتیکی بردوو و له ناو هه ریه ک له وه هه مووه دا شتیکی وه ک قیبله نما و رزگاری ده دۆزیتته وه:

قژی که ژ و هه ردیان بریم—
من چیم هه یه له ئاگر و کلپه زیاتر!...
(۴۰۵)

که ژ و هه ردیه کیک له مانا کانیان شاخه؛ لیره شدا به هه مان مانا، به لام بۆ ره مزی کوردستان له به رده م هیرشی دوژمندا هاتوون. ئاگر و کلپه ش ره مزی تووره بوون و به رهنکار بوونه وه ی گیانفیدا یه. له شیعری «شایی شه هید» یشدا چهند وینه و ره مزی جیاواز له نیوان شاعر و خوشه ویستی (شاعیر چهند ره مزی چیرۆکی خوشه ویستی ئه ده بیاتی کوردی تیکه ل به خه باتی گیانفیدا ده کات) له نیو ولاتی شه هیداندا سازده کات:

ئیهسته لای من
هه م—وو رۆژی
له نیوان چاوانی گۆیژه و
گه ردنی پیره مه گرووندا خوشه ویستیم: کۆتره شینکه ی گیانفیدا یه و
نامه ی دوا شه هیدی پیه و
شه قزنیتی دیت و ئه چی
مه پرسن چۆن؟!
(۴۰۸)

له م شیعره دا چهند وینه و ره مزی وه ک «هه ناسه ی گردی سه یوان، یال خویناوی، دهنگی باله بانای چیا ی سوور..» سازده کات، تا ده گاته لووتکه ی جوانی سازی تراژیدی و وینه ی «سێ شاخی زاوا»، ده کیشیت؛ «وینه ی شیعریش له بنچینه دا جۆریکه له ره مز» (Tindall, 1955: 102).

هه‌زاران خه‌ج و شیرین و پهریخان بوون!
 ئه‌وان سێ شاخی زاوا بوون...
 کوردستانم تازه‌بووک بوو!
 (۴۱۶)

«سێ شاخی زاوا» رهمزی گولله‌باران کردنی سێ لای کوردستانن به به‌رچاوی خه‌لکی سلیمانییه‌وه، که شاعیر هه‌موو کوردستانی وه‌ک بووکی ئه‌م زاویانه که له پرسه‌یاندان (وه‌ک شایی هاتوو) وینا کردوو. ئه‌م رهمزی به‌که‌س کردنه له چوار ئاستدا ده‌رده‌که‌وێت: ۱. به‌شاخ کردن و به‌رز کردنه‌وه‌یان؛ ۲. له نیو کۆنتیکستیکی سیاسی و شیعریدا شین به شایی نیشان‌دان، به‌ره‌نگار بوونه‌وه و ئیراده‌یه‌کی به‌رزه؛ ۳. تیهه‌لکیش کردنی رهمزگه‌لی خه‌ج، شیرین و پهریخان به خه‌باتی زاوا و گیانفیدا؛ ۴. لای شیرکۆ سروشت به‌گشتی، و شاخ به‌تایبه‌ت، به‌شیکێ ئۆرگانیکی جه‌سته‌ی مرۆقی کورده؛ کاتیک مرۆقی کورد ئازار ده‌چیژیت سروشتیش ئازار ده‌چیژیت؛ لیره‌دا ئازاره‌که به‌رز کراوه‌ته‌وه (بیکه‌س، ۲۰۰۱: ۱۷۴). ئه‌مانه به‌شیکن له‌وه‌ به‌رهمزی کردنانه‌ی شاخ به به‌شیک یان هه‌موو جه‌سته که شاعیر له هه‌ندیک شیعریدا له سه‌روه بو خواره‌وه هاتوو: له سه‌ر و گه‌ردن تا قاچ یاخود سوودی له چالاکیته‌ی ئه‌ندامه‌کانی جه‌سته بو شاخ بینیه‌وه: «گوێچکه‌ی سووکی شاخ، قاچی شاخ». ئه‌م مانا جیاواز و به‌رهمزی کردنانه له هه‌ندیک شیعریدا بو ئاستی ده‌روونی به‌رز بوونه‌ته‌وه.

۴-۳- شاخ و ده‌روون

شاعیر ئه‌زموونی شاخی هه‌یه؛ شیعریش وێنه‌ی دیوی ناوه‌وه‌ی مرۆف نیشان‌ده‌دات. به‌رهمز کردنی شاخ به وێنه و دۆخه ده‌رونییه‌کان به توخی له شیعه‌کانیدا ده‌رکه‌وتوو. شیرکۆ وێنه‌ی شاخه‌کانی له ده‌می ئومید و نائومیدی، ترس و رووبه‌روو بوونه‌وه و بیکه‌نیندا گرتوو، چوو ته‌نیو ده‌روون و دلێ شاخه‌وه، به گیانفیدا و دلێ شیعه‌کانی هاوشوناس کردوو. له‌م به‌رهمزی کردنانه‌دا وێنه‌ی جیاوازی شاخ ده‌بینین که نائومیدی وه‌ک شاخی شه‌خته به عه‌شقی پیروژ ده‌توێته‌وه و ده‌روونی شاخ به بوونی گیانفیدا گریانی لووتکه ده‌خاته بیکه‌نین و ئومیدی تیا سه‌وز ده‌کاته‌وه:

نائومیدی به‌سته‌له‌که و شاخی شه‌خته‌ی
 پاچ و پیمه‌ره‌ ناییری، نا کریته‌وه
 عه‌شقی پیروژ به‌خیره‌هاتی!...
 ئه‌وه‌تا و شاخی شه‌خته به‌ره‌به‌ره
 ئه‌کریته‌وه و ئه‌توێته‌وه...
 (بیکه‌س، ۲۰۰۶: ۱۸۵)

له «داستانی هه‌لۆی سوور» یشدا رهمزگه‌لیکی ده‌روونی له شاخ وه‌رگرتوو: «خه‌می سووری شاخ، بیکه‌نینی قه‌ندیل، هه‌ناسه‌ی گوێژه و هتد» ته‌واوی ناو نیشانه‌که‌ش رهمزه:

هاوریکه م!
 بۆت نووسیوووم—
 به کیوه کانی شیعرت بلئی،
 بۆچی
 پهستن... ئه گرین؟
 بۆ نازانی
 ئه ی هـاورئی؟!
 ئه و کیوه ی هه لۆی تیا نه بوو
 پیناکه نی!

(۱۷۷)

چهند ره مز و پارالیل له نیوان کیوی شیعیر و هه لۆ، په ست، گریان و پیکه نین هه ن؛ کیوی شیعیر په سته، چونکه هه لۆ (گیانفیدا) ی تیا نییه. هاوکات «کیوی شیعیر» په زمی به رزی و بویرییه و دژی گریانه. ههروه ها شاعیر کاتیک له شاخه و له شار دووره، سۆز و په یامی شار له شاخی ناو شار (هه ناسه ی گۆیژه) وه رده گریت. شاعیر پتی وایه ترس و بیدهنگی شار به هۆی بوونی هه لۆی سوور له کیوه کان درزی تی بووه و شکاوه:

دیواری ترس و بیدهنگی درزیکی گه وره ی تی بووه
 نه ک کووله که ئیسته بانگ له کیودا ئه درئی
 (۲۰۱)

لیره دا به سوودوه رگرتن له په ندی کوردی، بانگ دانی بۆ شاخ هیناوه و سیمای ئومید بال به سه ر نائومیدی شارد ده گرئی، چونکه هه لۆکان له لووتکه نه بی نامرن:

هه لۆ له لووتکه دا نه بی نامرئی
 (۱۵۶)

ئهمه ش په زمی دووسه ره یه، «هه لۆ و سروشت»؛ هاوکات به لووتکه کردنی هه لۆ و به مه نزل کردنی لووتکه وه ک شوینی خه بات و نه مری. دیاره هیمنی شاعیر به ر له شیرکوۆ له شیعری «په وه ز ورد نابئی» وینه ی هه لۆی وه ک به رده وامیبی خه بات له چیاکان به رجه سته کردووه:

ده بی کوند هه ر به ره و ویرانه بفرئی
 هه لۆ له و کیوه سه ر به رزانه نه برئی
 (هیمن، ۲۰۰۵: ۲۳۹)

له شیعری «هه لگوردی پ.م» شدا، که شیعریکه له سه ر به نامی ره مز بونیادنراوه، نائومیدی، ماندویتی، برینداری و مردنی هه لگوردی به ئومید و نه مری گۆریوه:

هه لگورد وه کـوو شـه پۆـلیکی
 هیلاک.. ماندوو [...]]
 ئیسته هه لگورد بالای چـرای
 ورده ورده به لادادی...
 (بیکهس، ۲۰۰۶: ۳۳۳/۲)

ئهم وینه شیعیریانه که رهمزی خودین و شاعیر بۆ شاخی داهیناوه، شیعیریه تی تیکسته که ی پی بهرز کردۆتهوه و چه نندین رهمزی دهروونی خستۆته پال هه لگورد؛ هه لگوردیشی وه ک گیانفیدای نه مر که ئومید ده ژینیتهوه، وینا کردوو:

هه لگورد بزه یه ک به ئاسته م
 که وته سه ر لیوی له رزۆکی
 ئینجا وتی:
 - براینه! به جیم بیلن
 له م به فردها به جیم بیلن
 من لیـردها ئه رویمه وه
 (۳۳۴)

لیردها سوودی له ته کنیکه کانی به کهس کردن، دیالۆگ و گێرانه وه بینیه، که روانه وه رهمزی بهرنگار بوونه وه، پیرۆزی و نه مریبه. ههروه ها رهمزی دهروونی جیاوازی له شاخ کیشاوه؛ دوا جاریش به وینه گه لی «له ناو دهروونی شاخه وه» بۆ «چیای ترس»، ئاوێزانی دۆخی دهروونی و شاخی کردوو.

۴-۴ - شاخ و شیعر

هاوشوناس و به رهمز کردنی شیعر وه ک شاخ و شاخه وان، ره هه ندیکی دووانه ی رهمزن که زنجیره یه ک رهمز و وینه ی هونه ری به دوای خۆیدا ده هینن. شیرکۆ له مانا و رهمزی جیا جیادا شیعر و شاخ له یه ک ده دات؛ خه باتی شاخ و شیعر هاوشوناس و هاو پرێگه ده بینیت؛ شیعره کانی به شاخ و بیداری شیخیش به بیداری شیعر هاو وینه ده کات؛ ده لێ تا شاخ و گیانفیدا هه بی شیعر خوش ناکاته وه؛ «داستانی هه لۆی سوور» ی شاخه کان که جوړیکه له نووسینه وه ی میژوو، به شیعر ئه نووسیته وه. له شیعی «پلنگ و په بکه ر» که بۆ هیمنی شاعیری نووسیوه، پیکه وه سه ما بۆ باران و لووتکه ده که ن، «گۆیژه» بۆ هیمن ده بات:

به یه که وه سه مامان بۆ:
 باران، لووتکه، هه تاو ئه کرد!
 ئه مه منم گۆیژه م بۆ تۆ هیناوه ته
 پال «زاوا-بووک»!
 (بیکهس، ۲۰۰۶: ۵۳)

له بهر ئه وهی شاخ توانای هه لگرتنی شوناسی کورد و کوردستانی هه یه، شاعیر به شیعیر و به ناوه نندی هیمنی شاعیر، پارچه یه کی کوردستانی بو پارچه که ی دیکه بردووه و له رووی میژوویشه وه سلیمانی و کوماری کوردستانی وه ک زاوا و بووک خستوته پال یه ک. له شیعری «تهم توومان»، که بو ئازاد هه ورامی نووسیوه، سیانه ی شیعیر، شاخ و ئازاد هه ورامی له یه ک ده دات؛ لیره شه وه هاو خه باتی شیعیر و هونه ری هاو ریگه کردووه:

- شه و باش .. کاکه ئازاد .. شه و باش!
 وه کوو قه ندیل توی له بیهره! له بیهرم دی
 بو یه که م جار مانگی شیعیر ...
 هه ردوو کمانی به یه ک ناساند [...] له یه ک کاتدا:
 تو چه ک بوویت و تو گول بوویت و تو گورانی ...
 (۵۱۳)

چون شیعیر قه ندیلی بیر ناچیت، توشی بیر ناچیت، تو سیانه ی «هیز، جوانی و هونه ر» بوویت، بویه وه ختی شیعری ئه فری، به دلی شاخ و ئازاده وه ده نیشیته وه (به سووده رگرتن له شیعیره که). قه ندیل شوینی به یه ک ناساندن و یاده وه ریبه، شیعیر و هونه ریش نیشته جپی قه ندیلن و خه بات ده که ن:

شیعیرم ئه رۆی ... ره وه ز ... ره وه ز
 دۆل به دۆل و لووتکه لووتکه و پیده شت پیده شت
 وه کوو ئه وان شیعیر خوی ئه کرد به شاردا
 وه کوو ئه وان له که میندا شه هید ئه بوون ...
 بو یه ئیسته ش له دیواندا
 شیعیرم هه یه وه کوو پ. م ده ستیکی براره ته وه ...
 (۵۱۸-۵۱۷)

کاتیک شوناسی گیانفیدا به شیعیر ده دات، شیعیر لووتکه به لووتکه خه بات ده کات و شه هید ده بیت. شاعیر له چاوپیکه وتنیکیدا ده لی: «سه نگه ری راسته قینه ی گیانفیدای ئه م شاخ و کیوانه له کوئی بووبی، شیعری منیش له وی بووه» (بیکه س، ۲۰۰۱: ۷۷). له شیعری «ته قینه وه» شدا، شیعیر زۆرتیر ره نگی شاخ ده گری؛ قه له میش ده بیت به گیانفیدا:

له وسا که وه که بر به ری شیعیرم
 بووه به شاخ
 قه له مم بوته گیانفیدا
 (۴۲۱/۲)

لهم شیعرانه دا ره گهزی مادیی شاخ و نامادیی شیعر تیک شکینراوه و رهمز و وینه گهلی نوئی سازکراوه، شاعیر بهرزروانیی شیعره کانی به بهرزویی چیا و بهرزویی چیا کانییش به بهرزویی چاوی چه کی لووتکه (گیانفیدا) ده پیوئی:

شیعرم وه کوو شاخی بالآت
وه ک چاوی چه کی سهر لووتکه
بهرز ئهروانی...
(۴۲۲)

شاخه کانی کوردستان به گولدانی شیعره کانی که گولی رهنگاورهنگ ده گرن؛ ده چوینیت، پیی وایه شیعر نه بیت به شاخ و چه ک شیعر نییه:

شیعر نه بی به دابان و به زینانه ... شیعر نییه
شیعر نه بی به ئار. بی. جی و به مه فرزه ی حرف و وشه و
نه چیتته سهر مؤلگه کانی جاش و قه لهم و
سهر ره بایه ی شیعر ی سولتان ... شیعر نییه ...
ئهم نیشتمانی ئازاره
مامه ریشه ی شیعر ی ئه وئی ...
(۴۱۳)

لیره دا شیعر وه ک رهمزی خهبات نه ماوه ته وه، به لکوو چه کی چه ندسه ره هه لده گریت؛ ده بی به پۆلی گیانفیدا و رهمزی بوونه وه ی ئازایی مامه ریشه ش خوی شیعره. خهباتی شیعر و گیانفیدا له شاخه کانه، بو ئه وه ی شیعر بیت به شیعر ده بیت بیت به شاخ. شیعر له گیانفیدا بهرزتر نییه، گهر ئه و شه هید بیت؛ ئه و شیعریش با شه هید بیت:

به ریگاوه م، شیعر لیله بوته چیا و
ئیستاکه ناوی کۆره نگه و
وشه به وشه م سه نگه ره ...
(۴۳۳)

شیعر و شاخ هاوشوناس و وشه کانی شیعریش سه نگه رن. شاعیر له «داستانی هه لۆی سوور» دا باسی ئاراسته گۆری و له گۆرنانی خوی وه ک شاعیریکی خوش باوه ر ده کات (هه مان: ۱۸۲)؛ ده لئی که شیعره کانم ده بنه شاخه وان بهرگی ناسک فری ده ده ن:

شیعره کانت پیستی ده ست و پیل و قاچ و قوله ناسکه که ی
دوینیی خویان وه کوو کاژی فری داوه
(۲۰۸)

یه کیک له سیماکانی ئەم شیعراڤه ئهوهیه، شیعیر و شاعیر جیانین. لیره دا شاعیر و شاخ نه ک له ئاستی گشتیدا، له وینهی داهینراوی شیعیریشدا هاوخهسلهت کراون؛ شیعیر نه ک ده بیته ره مزی شاخ، خووشی ده بیته شاخ و گیانفیدا، خهبات ده کات؛ له بهر ئهوه، له هه ندیک شیعیریدا به هوی په یامی راسته وخوی، شیعیرییه تی تیکسته کانی لاوازن.

۴-۵- شاخ و شار

شاخ بهرام بهر به شار ده وه سته تیه وه و خهبات ده کات؛ ره مزیه تی شاره کانی ش زور جار شاخه کانی شارن که گوێژه و مامه یاره و هته ده گرێته وه. ههروه ها په یوه ندیه کی دیالیکتیکی له نیوان شاخ و شاردا ههیه؛ ئازاره کانی شار له شاخ ده روپن و تۆله ده که نه وه، خهباتی شاخیش شار ده خرۆشینیت، خیانهت و شکانی گیانفیداش تفی شاخ و بیکه نینی شار ده نوینیت. له شیعری «میوان» دا شیرکۆ وه ک شاعیریکی شارنشین گیانفیدایه ک له شاخه وه بو لای دیت، به بونی چیا بو ژووری شار، شیعیر ده خرۆشی:

جل بۆنی بارووت و قژ قه وزه ی رووبار و
ژوور بۆنی گوگردی
ئه شکه وتی ناو چیا
(بیکه س، ۲۰۰۶: ۲۸۹)

پاش هاتنی بۆنی چیا، چیا وه ک مامۆستایه ک په یام بو قوتابیه گیانفیدا کانی شار ده نیریت:

به نۆره هه ریه که و دیریکی نامه که ی
بو کیز و.. بو کوری
قوتابی گیانفیدای شار نووسی
(۲۹۰)

لیره دا په یوه ندیه ی شاخ و شار له سه ر بنه مای هاندانی شار وه ستاوه و مانای به خهباتی شاریش داوه. ئەم په یوه ندیه ش هونه ری گپراڤه وه ی له شیعیره کاندای هیناوه ته ئاراوه. له شیعری «پیاو» يشدا داستانی گیانفیدا له شاخ، ده بیته وانیه مامۆستایه ک له شار. له شیعری کیدا مه ودای شیعری شارنشین و شاخ نشین فراوان ده کات:

هه موو شاخی من نانسای
با دارستان یان که ژیش بم
...
ئه و که لی ناو شاخان بووه و
منیش شیعیریکی شارنشین
(۲۸۰-۲۸۱)

هه موو شاخیکی شیعری شار نانسای، ئە گه رچی شیعری که ژیش بیت؛ چونکه ئە و که لی ناو شاخه کانه. شاعیر له نیوان منی شیعری شارنشین و ئە و ی که لی ناو شاخان سیمای شیعری شاخ

و شار ده کیشیت. له بهرامبهر ئەمه‌دا چیرۆکه‌کانی شاریش بۆ شاخ دیت؛ شیعەر و خهباتی شاخ ده‌خروشینیت:

ئەو رۆژە‌ی کێرد له پایته‌ختا
سێ هه‌لۆ‌ی کوشت
له قه‌ندیل‌دا
بیست بالی‌گرت!
(۱۹۶)

پایته‌خت گوزارشت له شار ده‌کات؛ هه‌لۆ له گیانفیدا، که کوشتنی سێ گیانفیدای شار بووه‌ته‌ خروشانای شاخ، له‌وی بیست بالی تۆله‌ی گرتوو. له‌م شیعرا‌نه‌دا دا‌برانی شاخ و شار له‌لایه‌ک کال و له‌لایه‌کی دیکه‌ش تۆخ‌کراوه‌ته‌وه. شار شوپینی ده‌ست‌پینگه‌یشتنی تووره‌یی دوژمنه‌ و شاخیش شوپینی بالابوونی خهبات و تۆله‌یه. له شیعری‌کی‌دا نزمی شار به کوشتنی گیانفیدا به‌رز ده‌کاته‌وه:

با سه‌یوان کورته‌ بالاش بی
به‌لام له هه‌ناوی ئەودا
ده‌یان هه‌لگورد سه‌ر ده‌ردینێ
(۲۳۲)

لێره‌دا جگه‌ له به‌رز‌کردنه‌وه‌ی شه‌هید، ئیراده‌ی شاریش به شاخ ده‌پێوی؛ سه‌رده‌ره‌ینانی ده‌یان هه‌لگورد له شار جو‌ریکه‌ له به‌رده‌وامی‌دانی خهبات و نه‌مریی به‌ره‌نگار‌بوونه‌وه له شاخ و شاریش. ره‌هه‌ندیکی دیکه‌ی شاخ و شار، نه‌بوونی ئازادیه‌ له شار، که له هه‌ناوی‌دا دا‌برانی په‌یوه‌ندی و ساز‌بوونی دۆخیکه‌ی ده‌روونی خراپه‌ بۆ شاخ‌نشین و خهبات‌کاره‌کانی:

رینگه‌کانی من و گو‌یژه
چه‌قۆن چه‌قۆ!
(۱۷۱)

هه‌بوونی چه‌قۆ‌مانای دا‌برانی په‌یوه‌ندی راسته‌وخۆیه، که ئەمه‌ش وا ده‌کات له رینگه‌ی جیاوازه‌وه په‌یوه‌ندی به‌شاره‌وه‌ بکریت، چونکه‌ دۆخی خراپه‌ی شار، شاخی ئاوه‌دان کردۆته‌وه:

دایه‌ توخوا له بیرت بی
که‌ چوو‌یته‌ لای گو‌یژه‌ و ئەزمه‌ر
پێیان بلێ
شیرکۆ ئە‌لی!
بۆ ئەو شیعره‌ی پێیان وتم—
داومه‌ته‌ ده‌ست شه‌پۆله‌کان
بیه‌ن بیگه‌یینه‌ سیروان
(۱۷۳-۱۷۴)

گۆبزه و ئەزمەر شاخن و گوزارشت له شار ده کهن؛ په یامی شاعیر له شاخه وه بو شاخی شاره، که ئەمهش بینینی شوناسی شاره له شاخه کانیدا. ههروهها گهر سه رنج له م شاعرانهی له شاخ بو شار دین، بدهین، ده بینین شاریش داوای شیعری شاخ ده کات؛ «بو ئەو شیعری پیمان وتم»، پیوستیی شاره به شاعر؛ کاتیکیش شاعر له شاره، شاخ داوای شاعر ده کات. لیره دا له شاخه وه په یام بو شار دیت، به لام چاوه روانی نامه ی شاریشه بو شاخ، که ئەمهش په یوه ندییه کی ئیستاتیکیه؛ قهره بووی دابراپی په یوه ندیی واقعی کراوه ته وه:

هه ناسه ی گۆبزه ئە خاته ناو نامه وه و بو م ئە نیری
(۱۹۴)

ههروهها له شیعری «هه رهس» دا، ره هه ندیکی نوپی شاخ و شار ده هینیتته پیشه وه و کاردانه وهی هه رهس به م جوړه وینا ده کات:

له بیرتانه؟!
سالی هه رهستان له بیره؟!
له بیرتانه?!
ئو به یانیه ی که هه ستاین...
چاومان گلۆفت—
سه یرمان ک—رد:
شاخه کان: تفرمان لی ئە که ن؟!...
شاریش پیمان پیئه که نی؟
(۲۳۹)

جگه له زیندویتی و به ده ننگه اتنی شاخ و شار، ده توانین به ره مزی نیشتمان و خاک بیبینین. هاوکات تفی شاخ و پیکه نینی شار جیهان بینی شاعیرمان بو هه لس و کهوت و کاردانه وهی مرۆقی شارنشین و شاخ نشین نیشان ده دات، که سووکایه تی شار به شکستی خه باتی شاخ جوړیکه له ئایرونیه تی شار که چاوه روانی ئازادی، نه ک شکسته. له شاردا بهر دوژمن و سووکایه تی کانی ده که ون، هاوخه بات و دوژمنیشی لئی، به لام شاخ ته نیا هاوخه باتی لئی، بویه تووره یه.

۴-۶- شاخ، خه باتی ئازادی و هه ژاری

نان و ئازادی دووانه یه کی دوور و نزیکن؛ له چه مکدا دوور و له واقیعدا پیکه وه گری دراون. یه کینک له بنه ماکانی خه باتی شاخ بو ئازادییه. هاوکات هوکاریکی دروست بوونی ره مز نه بوونی ئازادییه؛ نه بوونی ئازادی له شاردا خه باتی شاخی پیکه هیناوه. خه باتی شاعیری بو نان و ئازادییه، چونکه جگه له پیوستیی شاعیری، شاعیر له شاخ گیانفیدای حیزبی «ی.ن.ک» بووه که دروشمی نان و ئازادی هه لگرتوووه (بایز، ۱۹۹: ۲۱۹). لای شاعیر، شاخ ئازادییه و ئازادیش شاخه یان شاخ ئەسپیکه و سواری ملی ئازادی بووه. نه بوونی ئازادی و نان، نه بوونی ژیانه. شیرکو ده لی برین و

ئاخی هه‌ژاره‌کان له‌سه‌ر جه‌سته‌ی شاخه‌کان ده‌رویت، له‌به‌ر ئه‌وه برسیتی نان و ئازادی مانایان به خه‌باتی شیعر داوه؛ بۆیه خه‌باتی گیانفیدا بۆ ئازادی لووتکه‌ی هه‌لوێستی مروّقه:

شه‌هید بالای
به‌قه‌د بالای کوردستانه
دلی ئازادی و به‌یداخی
لووتکه‌ی هه‌لوێستی
ئینسانه
(بیکه‌س، ۲۰۰۶: ۲۹۸/۲)

له‌شیعریکیدا ده‌لی زین له‌کوێ بووبی مه‌م له‌وێ بووه، ئازادی کوردستانیش له‌کوێ بووبیت، خوێنی شه‌هیدانیش له‌وێ بووه (۲۹۹). هاوکات ئازادی به‌چیا‌ی سه‌ربه‌رزی ده‌بینیت، که‌ته‌نیا بۆ پیاو نییه، ده‌بیت ئافره‌تیش له‌ناو مالی ئازادیدا نیشته‌جی بیت، وه‌کوو چیا سه‌ربه‌رز و به‌ره‌نگار بیت:

له‌ئێسته‌وه ئیتر به‌یان ئه‌و کچه‌یه
...
شیری مییه و له‌ناو لانه‌ی
ئازاده‌وه دیتته‌ ده‌ری
وه‌کوو چیا سه‌ر هه‌لبیری
(۳۸۱)

جگه‌ له‌وه‌ی سوود له‌وینه و سروشتی لووتکه و چیا بینه‌راوه، هاوکات ره‌مزیه‌تی سه‌ره‌ه‌لبیرین له‌به‌رزی و به‌ره‌نگاریدا مانای پی‌دراوه. له‌شیعریکیدا گیانفیدا به‌هاورپی «هه‌ژاری و ئازادی» ناوده‌بات، به‌سووده‌رگرتن له‌شیعریکی گۆران که‌ده‌لی «به‌لام ته‌بیعت هه‌رگیزاو هه‌رگیز/بی رووناکیه بی بزهی ئازیز»، شیرکۆش ده‌لی بی چه‌کی گیانفیدا کوردستان، قه‌له‌م و یاره‌که‌م، سه‌ربه‌رز و جوان نابن:

منیش ئه‌لیم— ئه‌ی گیانفیدا!
ئه‌ی هاورپی هه‌ژاری
کوردستانم، قه‌له‌مه‌که‌م، یاره‌که‌م
نه‌به‌ختیار، نه‌سه‌ربه‌رز، نه‌جوان
بی چه‌کی تو... ئه‌ی هاورپی ئازادی!
(۳۲۹)

شاعیر هه‌ولی داوه سیمایه‌کی مرویی و ئیستاتیکیش بداته گیانفیدا، چونکه خه‌باتی شاخ و شیعر بۆ به‌ده‌سته‌پێانی ئازادی و له‌ناوبردنی ئاخی هه‌ژارانه:

له ناو گهره کی گریانی هه ژارانا
ئاخی کمان دی
سه ریان ئه بری
ئاخ بوو به گول
له شاخ رووا

(۲۲۸)

ئاخ و ناله ی هه ژاری گولی خه باتی له شاخه کاندای سهوز کردوو و بو هه ژاره کانیش ته نیا شوینی
خه باتی برسیتی، شاخه کانه:

هه ژاره کان ناو نیشانی شاخه کانیا
له سه روومه تی برسیتی هه لکه ندوو
(۶۶-۶۷)

روومه تی برسیتی و ناو نیشانی شاخه کان به رامبه ر یه ک ده وه ستنه وه، لووتکه ی به ره نگاری
دروسته کهن؛ ئه مه بو لووتکه ی ئازادیشه که هاوشوناس ده بیته له گه ل شاخدا و ناتوانن ملکه چ
بکهن:

ملی ئازادی و ملی شاخ وه کوو یه کن
قهت که چ نابن
(۳۷۵)

له شیعری کیدا گیانفیدا وه ک ئه فسانه نیشان ده دا که شیته بوون و چوو نه ته شاخ و له لووتکه ش
نه بی نامرن؛ گهر ریشیان بکه ویتته گوندیک، ئه وا ته نیا هه ژاره کان له وان تیته گهن:

ئه مه هه لویانه زور سه برن
نان بو مه له هه ژاره کان ئه که نه وه و نانیان ناخون
ئه مه هه لویانه ئه فسانه ن

(۱۹۲)

هه ژاره کانیش وه ک هه لو هاو خه باتن، خه بات بو ئازادی فرین و نه هیشتنی برسیتی ده کهن؛ ئه م
خه باته ش پیروزی و نه مری ده به خشیته شیعری شاخ.

۴-۷- شاخ، پیروزی و نه مری

کاتیک شاخ ده بیته ره مزی کورد و کوردستان، ئه وا ئاساییه که مانا و ره مزی پیروزی و نه مری
وه برگیریت. شاعیر له چند ره هندی جیاوازه وه شاخی به نه مری و پیروزی نیشان داوه. له ئاستی
خوشه ویستی، ره مزی دل داری، که سایه تی دستانه دل دارییه کانی وه ک شیرین و فره هاد، مه م و
زینی ئاوێزانی کوردستانی پیروزی و خه بات کردوو؛ هه ره ها نه مری شه هید وه ک شاخه کان،
بانگ دانی خه بات له شاخ و کرنووش بردن بو. له ئاستی سروشتیشدا، لووتکه ی شاخه کان وه ک

نزیك بوونهوه و له باوهش گرتنی به فر و ئاسمان وینا کراوه؛ له بهر ئه وهی شاخ دایکه، نهر و پیروژه
(Ferber, 1999: 129).

شه هید نه مـره وه کـوو شاخ

...

شه هید بالای به قهه بالای کوردستانه

(بیکهس، ۲۰۰۶: ۲۹۸)

نهری شه هید به نهری شاخ چوینراوه، له ویشه وه به کوردستان؛ واته، شاخ وه ک ره گه زیکی نهر،
نهری شه هید و به زوی کوردستانی لئ وه رگیاوه. ههروه ها هه لگورد وه ک هیزیکی نهر و پیروژه
ده بینیت که کس ناتوانیت خوی له نیگای ئه و ون بکات:

کئ ئه توانی خوی له نیگای به رزه تیشکی

هه لگورد ون کـا؟!

(۳۳۶)

له جیهانی نی کورد و شاعیریشدا، شاخ ره مزی شتی مه حاله و ده توانیت چوک به مه حال دادات
(به کر، ۲۰۱۸: ۷۰). شاعر بو شاعیر پیروژه و ژیانه، به لام پیروزی شاخ وا ده کات شاعر کرنووشی
بو بیات:

هیشتا شاعر به هارانه گول بارانی

شارباز پیری ئه کـرد

...

کرنووشی بو سورکیو ئه برد!

(۳۴۱/۲)

لیره دا جوانی سروشتی کرنووشی بو ئیستاتیکی شاعر بردووه. به لام له شاعر یکیدا، خوی و
شاعر کانی، شاخی خهبات و گیانفیدا ده که ن به رووگه:

ئه و کاتهی شاعریشم وه ک خۆم

...

شاخی هه لۆکانی کرده قیبله و رووگه

(۴۷۴)

شاخ لای شاعر شوینی سازبوونی چیرۆکی عیشقی نوییه، که جیاواز له چیرۆکه دلداریه کۆنه کان،
خهباتی کورد له پشتیه وه یه تی. له شاعر یکی گیرانه وه ییدا شاعر به زمانی ژن باسی میرد یکی عاشق
به چیا ده کات:

میردیش ئهوه چهند سالیکه
 زریانیکه و
 شوین عشقی چیا که وتوووه
 (۵۲۲)

له پیشه کیی دیوانه که دا، شاعیر ده نووسی «ئهم چاره نووسی خوشه ویستییه پیروژ و مه زنه وه ک
 هه لگورد و ناگریداغ و شاهۆن (هه مان: ۱۵)؛ که ئه مه له پیروژی ئایینی بو شاخه کان جیایه؛ چونکه
 شاخ بو شاعیر نیشتمان و دایکه:

به شیری مه مکی شاخیکم
 له ناو لانکه ی پشکویه کدا
 وشه یه کم په روه رده کرد...
 (۵۲۷)

شاعیر له ریگه ی رهمز و مانای پیروزی دایکه وه، شاخی به رهمزی پیروژ و په روه رده کار کیشاوه، که
 شیره که ی مندالیکی خه باتکار و نیشتمان دوست په روه رده ده کات.

۵- ئه نجام

شاخ له فره هنگی زمانی کوردیدا ده و له مه ند و فره مانایه؛ ئه مه ش به شیکی په یوه ندیی به جوگرافیای
 کوردستان و میژوو و ئه ده به که یه وه هه یه. له شیعری کلاسیکدا شاخ مانا و رهمزی دیاریکراوی هه یه.
 له شیعری نویشدا گۆرانی شاعیر په هه ندی کومه لایه تی و سیاسی پی داوه. به لام شاخ و
 سینۆنیمه کانی لای شیرکو بیکه س له ره گه زیکی سروشتیه وه بو چهن دین ره گه ز و رهمز و مانای
 جیاواز براوه؛ هه مه لایه نانه وینه ی کیشاوه؛ ئاوێزانی زۆر په هه ند، ئاست و پنتی ده لالی جیاوازی وه ک
 جه سته و ده روون، میژوو سازی، شاعر، گیانفیدا، به که س کردن، جوولینه ری شار، پیروزی و نه مری
 کردوو. شاعر کانی به گشتی، گیرانه وه ی میژوون به شاعر؛ له بهر ئه وه، رهمزه کانی شاخی جیاواز له
 رهمزه باو و فره هنگیه گشتیه که به کاره یناوه و خو ی فره هنگیکی رهمزی شاخی بونیادناوه.
 ئه مه ش له وینه هونه رییه کانی شاخدا ده رکه وتوووه، که رهمزه گشتیه کانی خودی و خودیه کانی
 گشتی کردۆته وه. شاعر کانی له باری ماناوه نزیکی و لیکچوونی له گه ل بیرکردنه وه ی کورد بو شاخ
 هه یه، که شاخ دوست و پیروژ و پارێزه ره. ئه م نزیکیه ش، هه ندی جار دارمانی لایه نی هونه ری
 شاعر کانی و نزیک خستنه وه ی له فره هنگی گشتی و نوخبه ی سیاسی لیکه وتووته وه و
 شاعر کانی به ره ئاراسته ی دروشم و په یامی راسته وخۆ بردوووه. هاوکات په یامی له شاخدا مانه وه ی
 هه لگرتوووه، که به روانگه ی ره خه گرانه مان دوور که وتنه وه و ترسه له شار و شارستانییه ت.

سەرچاوه کان

کوردی:

قورئانی پیروۆز.

ئۆجه لان، عهبدوڵلا (۲۰۱۳). بهرگری کردن له گه/نیک، وهرگیڕانی لوقمان عهبدوڵلا، سلیمانی: چاپخانه ی رهنج.

ئهحمهد، پهخشان عهلی (۲۰۰۹). شێوازی شیعری گۆران. سلیمانی: مهلبهندی کوردۆلۆجی.
 بالخی، محمهد کوری عوسمان (مهحوی) (۲۰۰۸). دیوانی مهحوی. ریکخستن و کۆکردنهوهی مهلا عهبدوڵکهريم موده ریس و محمهد مهلا کهريم. سنه: بلاوکه رهوهی کوردستان.
 بايز، ئه رسلان (۱۹۹۹). راگه یانندی شۆرش و بزوتنه وهی شیعری کوردی (۱۹۷۵-۱۹۹۱). نامه ی ماسته ری ئه ده بی کوردی، زانکۆی سلیمانی.

به کر، محمهد (۲۰۱۸). کورد و چیا. سلیمانی: ده زگای سهرده م.
 بیکه س، شێرکۆ (۲۰۰۱). ئه زموون، چه پکیک هه قه یهین: ۱۹۸۵-۲۰۰۰. کۆکردنه وه و ئاماده کردنی یاسین عومه ر، سلیمانی: ده زگای سهرده م.

--- (۲۰۰۶). دیوانی شێرکۆ بیکه س، بهرگی دووه م: ۱۹۷۴-۱۹۸۶. کوردستان.
 هه سه ن، حه مه فه ریق (۲۰۱۸). «پینگه ی چیا». ۲۲ ی نيسانی ۲۰۱۸.
<http://www.basnews.com/index.php/so/opinion/431595>

حهمهد، پهخشان سابیر (۲۰۱۲). ره مز له شیعری هاوچه رخی کوردی: کرمانجی خوارووی کوردستان (۱۹۷۰-۱۹۹۱). هه ولێر: ئه کادیمیای کوردی.
 خۆشناو، ئه بووبه کر عهبدوڵلا هه سه ن (۲۰۰۱). شیعری به ره نگاری کوردی. نامه ی ماسته ری ئه ده بی کوردی، زانکۆی سلیمانی.

خۆشناو، شیروان حوسین (۲۰۱۱). تیروانینیکی نوێ بۆ سینۆنیم له زمانی کوردیدا. نامه ی ماستیر (بلاوکه راهه). سلیمانی: به رپوه به ریتیی چاپ و بلاوکه رده وه.

خۆشناو، هیمن عومه ر (۲۰۱۰). شیعرییه تی ده قی چیروکی کوردی: لیکۆلینه وه یه کی شێوازه ریی پراکتیکیه. هه ولێر: به رپوه به رایه تی رۆشنبیری.

خه لیقی، حوسین (۲۰۱۲). ئاینی یاری. سوید.

زامدار، مهحمود (۱۹۹۸). کئوستان و فه ره نگی چیا. رامان، ۳-۵، ژ. ۲۱، ل. ۲۶-۳۱.

سدیق، فاروق عومه ر (۲۰۱۱). له د/یکبوونی وشه. سلیمانی: چاپخانه ی شقان.

شه ره فکه ندی، عهبدوڵه رحمان (هه ژار) (۱۳۸۸). هه نبانه بۆرینه. تاران: سروش، چاپی شه شه م.

- شیخوئیسلامی، محهمه دئه مین (هیمین) (۲۰۰۵). سه رجه می به ره مه کانی هیمین. به سه رپرستی سه یران حیکمهت و سه ردار شه مزو، کوردستان.
- عه بدولا، عه باس سالح (۲۰۱۵). «هیمه گه ری و ره نگدانه وهی له شیعری چهند شاعیریکی ناو گوڤاری نووسه ری کورددا». گوڤاری زانکوی سلیمانی. کانونی دووهم، ژ، ۴۶، ل. ۱۱۷-۱۳۵.
- عه بدولر حمان، له پون قادر (۲۰۱۳). دوالیزی دژیه ک له هونراوه لیریکییه کانی مه ولانای رومی و مه وله وی تاوه گوزیدا. نامه ی ماسته ری ئه ده بی کوردی، زانکوی سلیمانی.
- عه بدولر حیم، عوسمان که ریم (۲۰۱۴). وشه ی زمانی کوردی و ریگا کانی ده وله مه ند کردنی. نامه ی ماسته ری زمانی کوردی، زانکوی سلیمانی.
- فاسیلیه فا، ی. ئی. (۲۰۰۹). کوردستانی خوارووی روزه لات. وه رگیپانی د. ره شاد میران، هه ولیتر: ده زگای ئاراس، چاپی دووهم.
- قه ره داخی، عه تا (۲۰۱۱). کومه لگه ی کوردی و په ره سه ندنی ناسروشتی. سلیمانی: چاپخانه ی یاد. گوران (۱۹۸۰). دیوانی گوران. کوکردنه وه و ئاماده کردنی محهمه د مه لا که ریم، به غداد: چاپخانه ی کوری زانیاری عیراق.
- لازاریف، ن. (۲۰۱۰). میژووی کوردستان. وه رگیپانی وشیار عه بدولا سه نگاوی، هه ولیتر: چاپخانه ی روزه لات، چاپی دووهم.
- له شکر، حه یده ر (۲۰۰۹). وینه ی کورد له زانیی میژووی ئیسلا میدا. وه رگیپانی محهمه د تاتانی، سلیمانی: مه لبه ندی کوردولوجی.
- مسته فا، ئاسو عومه ر (۲۰۰۹). به ها ئیستانیکیه کانی شیعری لای پیره میرد، شیخ نوری شیخ سالح و گوران. هه ولیتر: ده زگای موکریانی.
- مؤریس، رینییه (۲۰۰۹). کوردستان یان نه مان. وه رگیپان: ئه بووبه کر سالح ئیسما عیل، هه ولیتر: چاپخانه ی روشنبیری و لاوان، چاپی دووهم.
- مه جید، فازل (۲۰۰۷). سروشت له شیعری گوراندا. سلیمانی: ده زگای سه رده م.
- مه عرووف، که مال مسته فا (۲۰۰۴). «ره مز له شیعره کانی شیرکو بیکه سدا». گوڤاری زانکوی سلیمانی، حوزه یران، ژ. ۱۴، ل. ۱۳۵-۱۶۱.
- میکایه لی، مه لا خدری ئه حمه دی شاهه یس (نالی) (۲۰۰۸). دیوانی نالی. ریڅخستن و کوکردنه وه ی مه لا عه بدولکه ریم موده ریس و فاتح عه بدولکه ریم. سنه: بلاوکه ره وه ی کوردستان.
- نانه وازاده، عه لی (۲۰۰۵). فره هنگی هه رمان. به رگی ۲. هه ولیتر: موکریانی.
- نهبه ز، جه مال (۲۰۰۷). ناسنامه و کنیشه ی ناسیونالزمی کورد. هه ولیتر: کتیبفرۆشی سوران.

--- (۲۰۰۸). *وشه‌نامه‌یه‌کی ئیتیمۆلۆژیای زمانی کوردی، کۆبه‌ره‌هم ژ. ۸. چاپی ئه‌لیکترونی: <http://www.kurdbun.de/>*

--- (۲۰۰۹). *فهلسه‌فه و رامانی یارسانی له فه‌ره‌نگ و کۆمه‌لگه‌ی کورده‌واریدا. <http://www.kurdbun.de/>*

فارسی:

پورنامداریان، تقی و همکاران (۱۳۹۱). «بررسی و تأویل چند نماد در شعر معاصر». *ادبیات پارسی معاصر*، س. ۲، ش. ۲، صص. ۲۵-۴۸.

شریفیان، مهدی (۱۳۸۴). «نماد در شعر سهراب سپهری». *پژوهشنامه علوم انسانی*، ش. ۳۵-۳۶، صص. ۱۳۱-۱۴۸.

ئینگلیزی:

Cirlot, J. E. (1971). *A Dictionary of Symbolism*. Trans. Jack Sage. London: Routledge.

Cuddon, J. A. (1998). *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. England: Penguin Books.

Ferber, Michael (1999). *A Dictionary of Literary Symbolism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Guenon, Rene (1995). *Fundamental Symbols: The Universal Language of Sacred Science*. Trans. Alvin Moore, JNR. Cambridge: Quinta Essentia.

Tindall, W. Y. (1955). *The Literary Symbol*. New York: Columbia University Press.

فهره‌نسی:

Marchal, Bertrand (2011). *Le Symbolisme*. Paris: Armand Colin.